

perform the task. We plan to introduce in the work of the institution of secondary education forms and methods of forming a high self-esteem and a sure responsible behavior; development of critical thinking; forming motivation for personal design, designed to help schoolchildren perceive themselves as the highest value and make informed, successful decisions. It is summarized that the result of social and pedagogical support for the formation of adolescents of secondary education institutions should be the formation of competencies of a socially successful and competitive personality.

Key words: informational production, social-pedagogical support, teens, New Ukrainian school, competence.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2018 р.

Прийнято до друку 25.05.2018 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Харченко С. Я.

УДК 376-056.45

В. І. Степаненко

ДЕВІАНТНА ВІКТИМНІСТЬ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Обдарована молодь є потужним двигуном суспільних перетворень і суспільного прогресу. Найбільшого успіху досягають ті держави, які мають висококваліфіковані кадри у високотехнологічних галузях виробництва. Прогрес практично всіх галузей людської діяльності залежить від людей, які нестандартно сприймають навколишній світ, надзвичайно діяльні, енергійні, працездатні, і можуть досягати в обраній ними сфері діяльності високих результатів. Тому на передній план у державній політиці виходить проблема обдарованості, творчості, інтелекту, визначаючи пошук, навчання і виховання обдарованих дітей та молоді, стимулювання творчої праці, захист талантів [1, с. 7].

Розвиток обдарованих особистостей залежить не тільки від політичних, соціальних та економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, а й від соціально-психологічних особливостей особистості: стресостійкості, тривожності, рівня домагань, самооцінки, рівня стійкості до перешкод і віктимності.

Від способу реагування на стрес залежить психічне та фізичне здоров'я людини. Одним із наслідків неадекватного реагування на стресові ситуації в житті особистості є її віктимізація, тобто набуття віктимності [5, с. 273]. Порушення проходження обдарованою дитиною процесу соціалізації може призводити до різних порушень соціального й особистісного розвитку, що підвищує ризик її девіантної віктимності [3, с. 29].

Не дивлячись на наявні чисельні дослідження щодо різних аспектів проблеми обдарованості, саме проблема девіантної віктимності обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти досліджена недостатньо. У працях В. Белова, В. Кирьянова, Т. Овчинникової, Ю. Парфенова та ін. розкрито загальні особливості девіантної віктимності в підлітковому віці, які характерні для всіх категорій дітей, і не враховують специфіку такої категорії, як обдаровані учні. Певні аспекти віктимності обдарованих учнів визначено у працях Т. Алексеєнко, Т. Калязіної, С. Пальчевського, В. Терпелюк та ін.

Для того, щоб краще розуміти поняття девіантної віктимності, перш за все, розіб'ємо його на дві частини: «девіантна» і «віктимність».

Під *девіацією* розуміють відхилення в розвитку, функціонуванні, параметрах або якостях об'єкта (процесу, явища чи системи) від визначених для них норм.

Девіантна поведінка людини визначається як система вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятним у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушення процесів самоактуалізації та у вигляді ухилення від морального й етичного контролю особистості за власною поведінкою [2, с. 131].

Віктимність – це схильність людини до відхилення від нормального перебігу процесу соціалізації, що, врешті-решт, робить її жертвою несприятливих умов соціалізації [7, с. 174].

Схильність людини до відхилення від нормального перебігу соціалізації виявляється в таких індивідуальних характеристиках і такій вибірковій спрямованості особистості на діяльність, яка суперечить соціальним нормам або є провокуючою в несприятливих соціальних ситуаціях. Домінуючими щодо віктимності є суб'єктивні чинники. До них належать агресія, невірноваженість поведінки, жадібність, азартність, корисність, нахабність, невпевненість, боягузтво тощо. Загалом вони є передумовами до саморуйнування і характеризують ступінь стійкості й гнучкості індивіда, розвиненості саморефлексії і саморегуляції, його ціннісні орієнтації, а також є індикаторами екстернальності (спрямованості на інших) та інтернальності (спрямованості на себе).

Об'єктивні чинники соціалізації пов'язані з різними обставинами і умовами життя людини в різних типах соціальних середовищ. На макрорівні до них можна віднести деструктивні чинники глобалізації, на мезорівні – стан соціально-економічного розвитку держави, різні природні й соціальні катаклізми та потрясіння. На мікрорівні несприятливі умови можуть виникати у найближчому оточенні (сім'ї, в колі друзів чи ровесників, у різних формальних або неформальних об'єднаннях, до яких входить особистість) [6, с. 11–12].

Віктимність впливає на особливості поведінки особистості у соціумі та її взаємодії з навколишнім середовищем; високий рівень

віктимності може перешкоджати розвиненню та реалізації потенціалу людини [5, с. 275].

Враховуючи вищезазначене, цілком можна погодитися з визначенням поняття «девіантна віктимність», яке запропоновано В. Беловим і співавторами. Вчені дають наступне визначення цьому терміну:

Девіантна віктимність – це стійка властивість особистості як жертви несприятливих суб'єктивних і об'єктивних чинників соціалізації, яка виражає її дезадаптивність і проявляється в різних формах відхиленої поведінки [3, с. 29].

Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального й естетичного контролю за власною поведінкою.

У соціально-педагогічній науці прийнято розглядати три види жертв несприятливих умов соціалізації: реальні, потенційні та латентні. Обдарованих людей, які з певних причин не можуть чи не змогли самореалізуватися на основі власних обдарувань, відносять до латентних жертв. Найчастіше такими причинами виявляються: брак умов для розвою таланту (як матеріальних, духовних, так і психологічних, які пов'язані зі створенням ситуацій успіху); байдужість, нерозуміння чи відкрите несприйняття особистісної нестандартності, оригінальних ідей чи талановитих творчих витворів пересічними громадянами; відсутність кваліфікованої допомоги щодо з'ясування свого призначення у житті (яскравим прикладом цього є вибір професії, яка не відповідає нахилам і природному таланту, що з часом призводить до внутрішнього і зовнішнього конфліктів, викликає депресивні стани, інколи суїцидальні дії) [6, с. 13–14].

Латентні жертви несприятливих умов соціалізації, на відміну від реальних і потенційних жертв, вимагають дещо інших підходів для вирішення своїх проблем. Їм необхідно допомогти, насамперед, зрозуміти своє призначення в житті і відчути власні потенційні можливості. Посприяти у перших кроках до самого себе «справжнього». Такими «кроками» найчастіше є ситуації успіху у первинних референтних групах.

Соціальні еталони обдарованих особистостей разом з установками та нормами повинні формуватися не на основі одних зовнішніх ознак, а на поєднанні їх із глибоким проникненням у внутрішню сутність об'єктів, явищ, процесів, вчинків. Стереотипи, на основі яких люди відрізняються лише за зовнішніми ознаками, в обдарованій особистості в переважній більшості випадків не спрацьовують. Таке психологічне

утворення, як атитюд, що може зумовлювати інертність діяльності та гальмувати пристосування до нових ситуацій, які вимагають зміни алгоритму поведінки, заважають цим людям у пошуку шляху до автентичного життя, повертають до сприйняття світу людей в образах усереднених стереотипів, що, зрештою, рано чи пізно зумовлює відчуження людини від самої себе «справжньої».

Наприклад, для обдарованих учнів одним із об'єктивних чинників є, насамперед, напластовані соціально та історично уявлення про межі норм людських можливостей. Загальновідомо, що обдарованість завжди передбачає розвиток певної внутрішньої якості з виходом за межі таких норм. А цей вихід відбувається лише після десугестування згаданих напластовувань.

Наступним чинником несприятливих умов соціалізації для цього виду жертв є сім'я, в якій не приділяється належна увага обдарованості дитини, не створюються сприятливі умови для її розвитку. Трапляються випадки, коли батьки намагаються використати цю обдарованість для досягнення загально визнаних в обмеженому провінційному колі суспільства усереднених стандартів.

Може гальмувати самореалізацію обдарованої молодшої людини тип населеного пункту, в якому вона проживає, його віддаленість від науково-культурних центрів країни. У багатьох випадках цей чинник утруднює обдарованій особистості пошуки різного рівня референтних груп та створення ситуацій успіху в них.

Чинником віктимізації людини інколи стає суспільство і держава, в якій вона проживає. У країнах із слабо розвинутою економікою та соціальною структурою обдарованість у тих випадках, коли вона не комерціалізується, часто залишається поза увагою держави та суспільства [7].

В. Терпелюк, визначає дві групи чинників віктимізації:

1) особистісно-індивідуальні чинники – психофізіологічні та статево-рольові особливості підлітків; домінуючі індивідуально-психологічні якості та властивості;

2) соціальні чинники: соціокультурного середовища (соціально-економічний і культурний рівні суспільства, тип поселення, процеси урбанізації, вплив ЗМІ); соціально-педагогічного середовища (вплив сім'ї, школи, групи однолітків).

Автор звертає увагу на особливу значущість впливу окремих індивідуально-психологічних якостей та властивостей підлітка (неадекватна самооцінка, надмірна конформність, тривожність і нестійкість емоційних станів та ін.) та його сім'ї у формуванні віктимної поведінки. Але при цьому зазначає, що наявність індивідуально-особистісних чи соціальних чинників віктимізації не завжди дає підставу говорити про значну ймовірність виявлення підлітками віктимної поведінки – вони лише створюють (або загострюють) ситуацію ризику.

Віктимних підлітків поділяє на:

1) підлітків, для яких основним віктимізуючим чинником є їхні індивідуально-психологічні властивості, зумовлені соціальним статусом, набутою соціальною роллю («рудий», «очкарик», «заучка», «ліліпут», «зануда», «боягуз» та ін.) чи психофізіологічними чинниками (наприклад, надмірна сором'язливість, гіперактивність, тривожність як наслідок відповідного типу темпераменту чи акцентуації характеру);

2) підлітків, для яких основним віктимізуючим чинником є сім'я.

До цих груп відносяться і обдаровані учні.

Отже, критеріями ризику віктимізації підлітка виступають віктимність особистості підлітка і віктимогенність його сім'ї. Показниками віктимності особистості підлітка є: рівень самооцінки; стратегія психологічного захисту в спілкуванні; стійкість емоційних станів; рівень виявлення основних психічних станів (тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність); уміння пристосовуватися до умов та рівень адаптованості. Показники віктимогенності сім'ї підлітка: особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки в сім'ї; наявність фактів насильства в сім'ї тощо [8, с. 278–279].

По суті віктимна поведінка є однією із форм аутодеструктивної девіантної поведінки і наближена до суїцидальної [4, с. 65–66].

В 2010 – 2011 рр. Т. Калязіною серед інтелектуально обдарованих підлітків (охоплено 228 осіб) з метою з'ясування особливостей проявів віктимності було проведено психодіагностичне дослідження. В процесі дослідження виявлено 68,7% досліджуваних, що мали ті чи інші прояви віктимності. Найбільшу групу досліджуваних становили підлітки з вищим за норму рівнем схильності до саморуйнівної та самопошкоджувальної поведінки – 53,2%. Дослідницею також встановлено, що з підвищенням рівня інтелектуальної обдарованості у підлітків відзначається підвищення в них рівня схильності до саморуйнівної поведінки.

Групу з вищим за норму рівнем схильності до агресивної поведінки склали 22,6% інтелектуально обдарованих підлітків. Ще одну з груп ризику щодо віктимної поведінки становили обдаровані підлітки з вищим за норму рівнем схильності до гіперсоціальної поведінки – 21,0%.

Майже половині інтелектуально обдарованих підлітків (43,5%) був властивий нижчий за норму рівень реалізованої віктимності, що свідчить про наявність захисного способу поведінки і дає змогу уникати небезпечних ситуацій. Проте, внутрішня готовність до проявів віктимності в таких досліджуваних висока [5, с. 278–279].

Високим рівнем ризику віктимізації характеризуються підлітки, які, з одного боку, демонструють пасивний тип віктимної поведінки: низький рівень самооцінки, хворобливе сприймання критичних зауважень, невпевненість в собі, навіюваність; уникнення труднощів, страх невдач; неприйняття себе, переживання емоційного дискомфорту, зокрема тривожність, турбота або, навпаки, апатія; поступливість, виправдовування чужої агресії, схильність всіх прощати. У значущих

ситуаціях виявляється високий рівень фрустрації, дезадаптовність, відхід від проблем, постійне очікування зовнішнього контролю, поштовху та підтримки із зовні, безпорадність у вирішенні життєвих завдань. Це може бути результатом відсутності почуття соціальної підтримки і включеності в соціум; можуть мати настанову на безпорадність і рольову позицію жертви; долучаються до кризових ситуацій з метою отримання співчуття й підтримки оточуючих. Така поведінка підлітка, зазвичай, є результатом впливу неблагополучної батьківської сім'ї, яка не забезпечує передумов для нормального становлення підлітка і таким чином зумовлює його соціальну неспроможність. Найпоширеніші типи сімейного виховання – емоційне відкидання, підвищена моральна відповідальність, гіпопротекція.

Підлітки цієї групи мають як високий, так і низький рівні тривожності, також можуть демонструвати активну віктимну поведінку: конфліктувати з іншими; виявляти агресивну стратегію психологічного захисту в спілкуванні; бути нестриманими, створюючи труднощі в спілкуванні з оточуючими; легко піддаються емоціям, особливо негативним, яскраво їх демонструють, нетерплячі, запальні, схильні потрапляти в неприємні та небезпечні ситуації в результаті виявленої ними агресії у формі нападу або іншої зухвальної поведінки (образа, наклеп тощо). Для них характерне навмисне створення або провокація конфліктної ситуації. Такі підлітки, здебільшого, виховуються в сім'ї, що демонструє зразки насильницької міжособистісної взаємодії як між чоловіком і дружиною, так і щодо дитини, формуючи вербальні настанови на насильницьке вирішення проблем [8, с. 280].

Отже, на формування віктимної поведінки обдарованого учня впливають особистісно-індивідуальні і соціальні чинники, але їх наявність не завжди дає підставу говорити про значну ймовірність виявлення віктимної поведінки – вони лише створюють (або загострюють) ситуацію ризику. Віктимність виявляється в таких індивідуальних характеристиках і такій вибірковій спрямованості особистості на діяльність, яка суперечить соціальним нормам або є провокуючою в несприятливих соціальних ситуаціях. Загалом вони є передумовами до саморуйнування і характеризують ступінь стійкості й гнучкості індивіда, розвиненості саморефлексії і саморегуляції, його ціннісні орієнтації тощо. Віктимність впливає на особливості поведінки особистості у соціумі та її взаємодії з навколишнім середовищем. Особливу значущість у формуванні віктимної поведінки обдарованого учня має вплив його сім'ї. Серед показників віктимогенності сім'ї виокремлюють особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки в сім'ї; наявність фактів сімейного насильства. Девіантна віктимність виражається в дезадаптивності обдарованого учня і проявляється в різних формах девіантної поведінки. Віктимна поведінка обдарованого учня є формою аутодеструктивної девіантної поведінки і наближена до суїцидальної.

Залишається актуальним питання організації системної профілактичної роботи в закладах загальної середньої освіти з обдарованими учнями групи ризику, а також з девіантною віктимністю, що потребує розробки і реалізації спеціальних профілактичних програм, спрямованих на попередження й подолання в них наслідків ризикованої поведінки, віктимізації з урахуванням їхніх індивідуальних і вікових особливостей, потреб і проблем, і складає перспективу подальших досліджень.

Список використаної літератури

- 1. Антонова О. Є.** Теоретичні та методичні засади навчання педагогічно обдарованих студентів: монографія / О. Є. Антонова – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2007. – 472 с.
- 2. Безпалько О. В.** Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
- 3. Белов В. Г.** Психологические особенности подростков с девиантной виктимностью / В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов, Т. С. Овчинникова, В. М. Кирьянов // Ученые записки. – 2011. – № 9 (79). – С. 28–32.
- 4. Дубина Л. Г.** Зміст, види та чинники девіантної поведінки особистості / Л. Г. Дубина // Педагогічний дискурс. – 2007. – Вип. 1. – С. 65–71.
- 5. Калязіна Т. В.** Психологічні особливості проявів віктимності в інтелектуально обдарованих підлітків / Т. В. Калязіна // Вісник післядипломної освіти. – 2012. – Вип. 6. – С. 273–279. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2012_6_345>
- 6. Організація** соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику : метод. посіб. / [Алексеевко Т., Жданович Ю., Куниця Т., Малиношевський Р., Сергеева Н.] / за заг. ред. Т. Ф. Алексеевко. – К. : ТОВ «Задруга», 2017. – 168 с.
- 7. Пальчевський С. С.** Соціальна педагогіка: навч. посіб. / С. С. Пальчевський – К. : Кондор, 2005. – 560 с.
- 8. Терпелюк В.** Критерії, показники та рівні ризику віктимізації підлітків – учнів загальноосвітніх шкіл / В. Терпелюк // Вісник. – 2012. – Вип. 38. – С. 277–286.

Степаненко В. І. Девіантна віктимність обдарованих учнів

У статті акцентовано увагу на тому, що розвиток обдарованих особистостей залежить не тільки від політичних, соціальних та економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, а й від соціально-психологічних особливостей особистості: стресостійкості, тривожності, рівня домагань, самооцінки, рівня стійкості до перешкод і віктимності. Набуття віктимності є одним із наслідків неадекватного реагування обдарованої особистості на стресові життєві ситуації. Порушення проходження обдарованою дитиною процесу соціалізації може призводити до різних порушень соціального й особистісного розвитку, що підвищує ризик її девіантної віктимності. Девіантна віктимність виражається в дезадаптивності обдарованого учня і проявляється в різних формах девіантної поведінки. Віктимна поведінка обдарованого

учня є формою аутодеструктивної девіантної поведінки і наближена до суїцидальної. На формування віктимної поведінки обдарованого учня впливають особистісно-індивідуальні і соціальні чинники, але їх наявність не завжди дає підставу говорити про значну ймовірність виявлення віктимної поведінки. Вони лише створюють або загострюють ситуацію ризику.

Ключові слова: обдарований учень, віктимність, девіантна віктимність, віктимна поведінка, дезадаптація, девіантна поведінка, аутодеструктивна поведінка.

Степаненко В. И. Девиантная виктимность одаренных учащихся

В статье акцентировано внимание на том, что развитие одаренных личностей зависит не только от политических, социальных и экономических процессов, происходящих в обществе, а и от социально-психологических особенностей личности: стрессоустойчивости, тревожности, уровня притязаний, самооценки, уровня стойкости к препятствиям и виктимности. Виктимность является одним из последствий неадекватного реагирования одаренной личности на стрессовые жизненные ситуации. Нарушение прохождения одаренным ребенком процесса социализации может привести к разным нарушениям социального и личностного развития, что повышает риск его девиантной виктимности. Девиантная виктимность выражается в дезадаптивности одаренного ученика и проявляется в разных формах девиантного поведения. Виктимное поведение одаренного ученика является формой аутодеструктивного девиантного поведения и близко к суицидальному поведению. На формирование виктимного поведения одаренного ученика влияют личностно-индивидуальные и социальные факторы, но их наличие не всегда дает основание говорить о значительной вероятности выявления виктимного поведения. Они только создают или обостряют ситуацию риска.

Ключевые слова: одаренный ученик, виктимность, девиантная виктимность, виктимное поведение, дезадаптация, девиантное поведение, аутодеструктивное поведение.

Stepanenko V. The Deviant Victimization of Gifted Pupils

The article focused on the fact that the development of talented individuals depends not only on political, social and economic processes taking place in society, and the socio-psychological characteristics of the individual: ability to cope with stress, anxiety, level of aspiration, self-evaluation, level of resistance to the obstacles and victimization.

Victimization is one of the consequences of an inadequate response of a gifted person to stressful life situations. Violation of the process of socialization by a gifted child can lead to different violations of social and personal development, which increases the risk of his deviant victimization.